

УДК (37) (477.43/44)(09)

Тетяна ОКОЛЬНИЧА,

orcid.org/000-0003-3740-249

кандидат педагогічних наук, доцент,
доцент кафедри педагогіки та освітнього менеджменту
Центральноукраїнського державного педагогічного
університету імені Володимира Винниченка
(Кропивницький, Україна) t.vladimirovna.75@ukr.net

ІГРИ ТА ЗАБАВИ ЯК ЗАСІБ ФІЗИЧНОГО ВИХОВАННЯ СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКИХ ДІТЕЙ (НА ОСНОВІ ВИВЧЕННЯ ЕТНОГРАФІЧНИХ ДЖЕРЕЛ ХІХ – ПОЧ. ХХ СТ.)

В статті на основі здійснення історико-педагогічного аналізу етнографічних джерел ХІХ – початку ХХ ст. висвітлюється вплив рухливих ігор та забав на фізичне виховання дітей та підлітків східних слов'ян.

Автор наголошує, що ігри та забави відповідали віку дітей та спрямовувались на розвиток фізичної сили підлітків, саме вони передбачали виконання певних фізичних вправ, залежали від фізичної витривалості, загартованості, вправності. На основі вивчення етнографічних матеріалів у статті описано поширені рухливі ігри: гра в бабки, у м'яч, катання на санках, лижах, ковзанах, змагання на булавах-палицях, що, своєю чергою, розвивало фізичні сили та якості дітей і молоді, та забави: на воді, на деревах, ходіння на ходулях.

Ключові слова: фізичне виховання, східні слов'яни, народна педагогіка, рухливі ігри, забави, етнографічні дослідження.

Tetiana OKOLNYCHA,

Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor,
Associate Professor of the Department of Pedagogy
and Educational management,
Volodymyr Vynnychenko Central
Ukrainian State Pedagogical University
(Kropyvnytskyi, Ukraine) t.vladimirovna.75@ukr.net

MOTILE GAMES AND ENTERTAINMENT AS MEANS OF PHYSICAL EDUCATION OF THE EASTERN-SLAVIC CHILDREN (BASED ON THE STUDY OF ETHNOGRAPHICAL SOURCES OF THE 19th – THE BEGINNING OF THE 20th CENTURY)

In the article, on the basis of conducted historical and pedagogical analysis of ethnographic sources of the nineteenth and early twentieth centuries, the influence of motile games and entertainment on the physical education of children and adolescents of the Eastern Slavs has been highlighted. Our ancestors proved to be talented educators. Educational moments were not detached, but they were rather embodied in the games and entertainment. Folk pedagogical representations of the Eastern Slavic peoples, their achievements in the physical education of the child in our time are relevant and effective, since they show one of the leading ideas – a careful attitude to the health, the development of physical and spiritual forces, a sense of positive influence of nature on the human body.

The author shows that imitating the actions of adults in the games, the children acquired practical and social experience, developed physically. Motion games and fun corresponded to the age of children and aimed at the development of physical strength of adolescents, namely, they foreseen the implementation of certain physical exercises, depending on physical endurance, hardness, skill.

Ethnographic material indicates that among the East Slavic children there were common games of babky (grandmothers), the ball, children rode on sledges, went skiing, skating, competed on stick-clubs, which in turn developed the physical strength and qualities of the children and youth.

Key words: physical education, Eastern Slavs, folk pedagogy, motile games, entertainment, ethnographic research.

Постановка проблеми. Нині дедалі більшу увагу вчених привертають внутрішній світ людини минулого, її почуття і настрої, її повсякденне життя і взаємодія з навколишнім світом. Особливий інтерес викликає світ дитини і способи її виховання.

Народно-педагогічні уявлення східнослов'янських народів, їх надбання у фізичному вихованні

дитини в наш час є актуальними й ефективними, тому що вони показують одну з провідних ідей – дбайливе ставлення до свого здоров'я, розвиток тілесних і духовних сил, відчуття позитивного впливу природи на людський організм. Мудрість народних рухливих ігор та забав полягає в тому, що в них зберігаються ті засоби, методи, форми і

прийоми, які актуальні та ефективні у фізичному вихованні підростаючого покоління в наш час.

Аналіз досліджень. Значну цінність для вивчення народно-педагогічної спадщини східнослов'янського народу мають праці видатних етнографів XIX – початку XX ст. І. Снегірьова, М. Грушевського, Є. Покровського, М. Сумцова, О. Терещенка, П. Шейна, О. Потебні, Н. Заглади та ін., які утвердили за етнографією значення цінного джерела для вивчення народно-педагогічних поглядів.

Грунтовні історико-педагогічні дослідження різних аспектів педагогічних поглядів східнослов'янського народу здійснили С. Бабишин, Т. Моцейків, М. Стельмахович, Є. Сявавко.

Окремі аспекти народно-педагогічних поглядів на фізичне виховання висвітлені у дослідженнях В. Старкова. У працях Є. Приступи досліджено педагогічні аспекти народної фізичної культури українців. Предметом дослідження Я. Тимчака стала військово-фізична підготовка в Україні IX – XVIII ст.

Зауважимо, що рухливі ігри та забави дітей східних слов'ян як засіб фізичного виховання спеціально не досліджено. Джерелами вивчення цього явища є матеріали етнографії, на основі яких спробуємо виокремити й охарактеризувати рухливі ігри та забави дітей наших пращурів.

Мета статті – на основі здійснення історико-педагогічного аналізу етнографічних джерел висвітлити вплив рухливих ігор та забав на фізичне виховання східнослов'янських дітей та підлітків.

Виклад основного матеріалу. Проблема щодо необхідності вивчення життя й побуту дітей, їх ігор, забав почала цікавити етнографічну науку в XIX ст. У цей час з'являється серія цікавих досліджень, в яких гра розглядалася не просто як відтворення дитячим співтовариством історично сформованих відносин дорослих, а як переосмислення цих відносин та визначення самобутнього місця у світі.

Наслідуючи в іграх дії дорослих, діти набували практичного й соціального досвіду, фізично розвивалися. Беззаперечно, величезне значення для дослідження традиційної культури фізичного виховання має етнопедагогічний аналіз повсякденної інформації – дитячих рухливих ігор та забав.

Етнографічні матеріали засвідчують, що серед східнослов'янських дітей поширеними були ігри в бабки (астрагали), у м'яч, діти каталися на санках, лижах, ковзанах, змагалися на булавах-палицях, що, своєю чергою, розвивало фізичні сили та якості дітей і молоді. Багато предметів для рухливих ігор виготовлялося ремісниками, що говорить про їх популярність у східнослов'янському суспільстві.

Широко представлені в народній педагогіці ігри для фізичного розвитку дитини, окремих частин її тіла. Хлопчики і дівчатка гралися окремо. До того ж, дівчатка мали меншу свободу в іграх, оскільки рано, із 6–7 років, ставали няньками менших братів і сестер, часто брали їх з собою на вулицю.

Належному фізичному розвитку сприяли різноманітні народні рухливі ігри, які позитивно впливали на всі системи й функції організму. Однією з популярних була гра в паці. Паці – нижні кістки баранячих або коров'ячих ніг – розставляли впоперек вулиці й влучними ударами потрібно було зруйнувати їх шеренгу. За допомогою цієї гри в дітей із раннього дитинства розвивалися точність, окомір і координація рухів (Холл, 1912: 117).

Навички метання розвивали спортивні ігри із застосуванням палиць, м'яча, свайки, наприклад: «Шкереберть», «Вивертень», «Трампижа», «Матка» та ін. (Сикорский, 1912).

Розвиток сили досягався за допомогою ігор, які нагадували давньоруські «перетяги»: «Чий батько дужчий», «Перетяжки», «Кулі», «Ланцюг», «Верниголова» та ін. (Матеріали до етнології й антропології, 1929).

Виховання та розвиток швидкісних якостей досягався за допомогою ігор «Дуб», «Навивпередки», «Горшки», «Ловитки», «Хованки», «Кут», «Гуси», «У козла», побудованих на дійових вправах зі зміною напрямку руху та швидкісної реакції (Матеріали до етнології й антропології, 1929).

Як зазначалось вище, поширеною була гра в бабки, що підтверджують етнографічні дослідження. Суть гри полягала у вибиванні за правилами певних фігур. Для гри використовували астрагали – кістки нижніх надкопитних суглобів кінцівок домашньої худоби (корів, овець, свиней тощо), рідше диких тварин (оленів, козуль).

Серед українців, росіян і білорусів такі ігри були досить поширеними й донедавна. І. Сахаров зазначає: «В русской семейной жизни эта игра занимает самое почетное место, и нет местечка, где бы она не существовала» (Сказания русского народа, 1885: 174). Більш відома їхня назва у східних слов'ян – «бабки», українці називали їх ще «паці», росіяни – «козни», «лодижки», білоруси – «казанце» (Смирнов, 1913).

Згідно із дослідженнями М. Сумцова, у цю гру одночасно могло грати двоє і більше дітей. У Чернігівській губернії грали в бабки навіть узимку на льоду річки (Сумцов, 1889: 639). І. Сахаров та О. Терещенко наводять кілька варіантів гри, що існували у першій половині XIX ст.: кон за кон, площки, кудачек, об стінку, «у кону», городок (Сказания русского народа, 1885: 174–175; Терещенко, 1884).

Хлопці гралися у «довгу лозу». Гра проходила так: хлопці стають гусаком у відступах двох-трьох кроків, кожен пригинається, а той, що стоїть ззаду, через усіх перестрибує. Як перестрибне через усіх, тоді стане перед першим хлопцем. Потім знов задній перестрибує через усіх і так продовжують грати (Терещенко, 1884).

Діти східних слов'ян полюбили ігри з м'ячем – шкіряним чи дерев'яним. М'ячі зі шкіри набивали кострицею, мохом або клоччям. Найпоширенішою грою зі шкіряним м'ячем у росіян XIX ст. була лапта, у якій м'ячі відбивалися палками (Терещенко, 1884).

Дерев'яними м'ячами діти давніх слов'ян грали в шар-мазло – гру, дещо схожу на сучасний хокей: м'яч заганяли в земляну лунку спеціальною ключкою. Мазло – це ямка. Дерев'яним м'ячем гралися й діти східних слов'ян у XIX – на початку XX ст. (Терещенко, 1884).

Гра у м'яч згадується і в одній із русальних пісень (у XIX ст. – троїцьких), зокрема, у Чухломі (Костромська обл.): «Подъте, девушки, подъте, красные, На игрище, на гульбище, В большой каравод мячом играть!» (Снегирев, 1990: 21). Ймовірно, не тільки хлопці, а й дівчата грали у м'яч.

Популярною була гра з м'ячем, яка своїми правилами нагадувала сучасний футбол: «Гравці розділялися на дві команди і ставали на певній відстані одна від одної. Позаду кожної команди проводилась гранична межа. Команди намагалися ногами перекотити м'яч, стараючись подолати межу суперника» (Кон, 1983: 18).

Варто зазначити, що в східнослов'янських дітей були поширені ігри, які своїми правилами нагадують сучасний хокей на льоду та на траві. Зміст гри полягав у тому, щоб за допомогою палиці закотити кулю або м'яч (мазло) у задалегідь викопану лунку.

Діти східних слов'ян полюбили кататися на санках, лижах і ковзанах. Лижі і санки виготовлялися із дерева (Левашева, 1959: 72). Про існування різних видів дитячих санок у XIX ст. повідомляє Є. Покровський. Це були маленькі санки, санчата, «кобилки» (дві дошки, з'єднані між собою чотирма «ніжками»; нижня дошка – обаполот («горбиль») – спереду загиналася вгору й заокруглювалася) (Покровський, 1884: 323).

Лижі дітям також були добре відомі. Зрозуміло, що лижі були не стільки розвагою, скільки необхідністю взимку, переважно в лісових районах, де велике значення серед промислів мало полювання й батьки залучали хлопчиків-підлітків до нього.

Відомі дітям й ковзани. Виготовлення кістяних ковзанів не вимагало спеціальних умінь або складного інструменту. Вони робилися із трубчастих кісток коня, довжина яких приблизно

дорівнювала довжині ступні людини. Їх обробка була нескладною, треба було тільки трохи підправити ножом суглобні виступи і відшліфувати ті поверхні, які ковзали по льоду, тобто їх могли робити в кожному домі (Матеріали до етнології й антропології, 1929).

У підлітковому віці хлопці розвивали свої фізичні сили іграми-змаганнями з гилями й булавами-палицями. Є етнографічний запис про те, що залізну палку хлопці підлітки підкидали вгору, нею били один одного по плечах, перевіряючи власну силу (Матеріали до етнології й антропології, 1929).

Крім зазначених вище ігор, етнографами описані й дитячі забави, що також сприяли фізичному розвитку дитини.

Етнограф Н. Заглада зазначала, що поширеною забавою дітей було «лазіння по деревах». Звичайно, діти, тримаючись руками за вершок деревини, повисають у повітрі, деревина нахилиється в бік іншої, найближчої, яку діти зручно охоплюють ногами і потім, пустивши з рук вершка першої деревини, весело колишуться на гілках іншої (Заглада, 1929: 131).

Ще східнослов'янські діти полюбили робити «кубла». Цей спосіб розваг етнограф П. Шейн описує так: найчастіше роблять кубла навесні і влітку, як правило їх роблять на вільшині. Лізуть на вільшину, туди, де є гілок багато, і там мостять здорове кубло (Шейн, 1902: 131).

Як стверджує Н. Заглада, східнослов'янські діти полюбили ходити на так званих дибах або ходулях (хідках). Диби – ходулі вирубують із вільхи, обчищають сучки, по одному товстому сучку залишають, щоб вони були однакові за розміром, для того, щоб можна було на них стояти (Заглада, 1929: 134).

Досить поширеною серед східнослов'янських хлопців підлітків була боротьба або ж змагання, хто кого подужає. Хлопець каже: «А ну давай поборе-мось». Другий каже: «Давай». Хто кого подужає і покладе на землю, той і сильніший (Матеріали до етнології й антропології, 1929: арк. 6).

Як свідчать дослідження Є. Покровського, однією з улюблених забав дітей було плавання. Коли діти починали вперше купатися, то, роздягнувшись, біжать до води зі словами: «Христос купавсь, води не боявсь і я буду купатися, води не бояться» (Покровський, 1884: 33).

Ще дітям подобалось ходити у так звані «печери». Один із хлопців бере велику, тверду глибу землі, таку, яка допоможе йому не спливати та йде, скільки може, по дну озера. Коли виб'ється з сил, тоді залишає глибу, виринає і пливе до берега, вихваляючись перед іншими хлопцями. Купання давало привід до розваг (плавання, поринання тощо), а все це

впливало на розвиток дитячого організму (Терещенко, 1999: 66).

Висновки. Отже, всі ці способи розважатися, як і рухливі ігри, розвивали фізичні здібності молодого покоління; тілесні й духовні сили; відчуття позитив-

ного впливу природи на людський організм. Рухливі ігри та забави відповідали віку дітей. Саме вони передбачали виконання певних фізичних вправ, залежали від фізичної витривалості, загартованості, вправності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Заглада Н. Побут селянської дитини: Матеріали до монографії с. Старосілля. К.: Держстрес «Київ-Друк», 1929. 180 с.
2. Кон И. С. Этнография детства. Историографический очерк. Этнография детства. Традиционные формы воспитания детей и подростков у народов Восточной и Юго-Восточной Азии. М.: Наука, 1983. С. 9–51.
3. Левашева В. П. Изделия из дерева, луба и бересты. Очерки истории русской деревни X–XIII в.в. [под ред. Б. А. Рыбакова. Труды ГИМ]. Т. II. М.: Советская Россия, 1959. С. 61–93.
4. Матеріали до етнології й антропології. Львів, 1929. Т. XXI–XXII. Ч. 1. Рукописний архів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського НАН України. Ф. 43-3. Од. зб. 12.
5. Покровский Е. А. Физическое воспитание детей у разных народов: преимущественно России. Материалы для медико-антропологического исследования. М.: Тип. А. А. Карцева, 1884. 378 с.
6. Сикорский И. А. Душа ребенка (с кратким описанием души животных и души взрослого человека, с 17 рисунками). К.: Типография С. В. Кульженко, 1912. 770 с.
7. Сказания русского народа, собранные И. П. Сахаровым: Сборник Вступ. статья, подгот. текста В. Аникина. М.: Художественная литература, 1989. – 398 с. (Печатается по изданию изд. А. С. Суворина, 1885)
8. Смирнов С. Древнерусский духовник. ЧОИДР, 1913. Кн. 2. Р. III. С. I–VIII.
9. Снегирев И. М. Русские простонародные праздники и суеверные обряды: в 2 ч. Ч. 2. М.: Советская Россия, 1990. 80 с.
10. Сумцов Н. Ф. Культурные переживания. Киевская Старина, 1889. Т. 26. № 9. С. 631–652.
11. Терещенко А. В. Быт русского народа. М.: Русская книга, 1999 (Переиздание: т. I–IV. М., 1847–1848)
12. Холл С. Собрание статей по педологии и педагогике [под ред. Н. Д. Виноградова и А. А. Громбаха]. М.: Московское книгоиздательство, 1912. 444 с.
13. Шейн П. В. Материалы для изучения быта и языка русского населения северо-западного края. Т. III. (Белорусский сборник). СПб: Тип. Императорской Академии Наук, 1902. 538 с.

REFERENCES

1. Zhlada N. Pobut selianskoi dytyny: Materialy do monohrafiy s. Starosillia. [The life of a peasant child: Materials for a monograph Starosillyavillage] K.: Derzhstres «Kyiv-Druk», 1929. 180 p. [in Ukraine]
2. Kon I. S. Etnografiyadetstva. Istoriograficheskiy ocherk. Etnografiya detstva. Traditsionnye formy vospitaniya detey i podrostkov u narodov Vostochnoy i Yugo-Vostochnoy Azii. [Ethnography of childhood. Historiographical sketch. Ethnography of childhood. Traditional forms of children and adolescents education in the peoples of the Eastern and the South-Eastern Asia] M.: Nauka, 1983. pp. 9–51 [in Russian]
3. Levasheva V. P. Izdeliya iz dereva, luba i beresty. Ocherki istorii russkoy derevni Kh–KhIII v.v. [Wares made of wood, bast and birch. Essays on the history of the Russian village of the X – XIII century.] [pod red. B. A. Rybakova. Trudy GIM]. T. II. M.: Sovetskaya Rossiya, 1959. pp. 61–93 [in Russian]
4. Materialy do etnologii y antropologii. [Materials for ethnology and anthropology.] Lviv, 1929. T. XXI–XXII. Ch. 1. Rukopysnyi arkhiv Instytutu mystetstvoznnavstva, folklorystyky ta etnologiiim. M. Rylskoho NAN Ukrainy. F. 43-3. Od. zb. 12 [in Ukraine]
5. Pokrovskiy Ye. A. Fizicheskoe vospitanie detey u raznykh narodov: preimushchestvenno Rossii. Materialy dlya mediko-antropologicheskogo issledovaniya. [Physical education of children in different peoples: mainly in Russia.] M.: Tip. A. A. Kartseva, 1884. 378 p. [in Russian]
6. Sikorskiy I. A. Dusha rebenka (s kratkim opisaniem dushi zhyvotnykh i dushi vzroslogo cheloveka, s 17 risunkami). [Soul of child (with a brief description of the soul of animals and the soul of an adult, with 17 figures)] K.: Tipografiya S. V. Kulzhenko, 1912. 770 p. [in Ukraine]
7. Skazaniya russkogo naroda, sobrannye I. P. Sakharovym: Sbornik Vstup. statya, podgot. teksta V. Anikina. [Tales of the Russian people, collected by I. P. Sakharov: Collection of Articles. Introduction, text prep. by V. Anikin.] M.: Khudozhestvennaya literatura, 1989. 398 p. (Pechataetsya po izdaniyu izd. A. S. Suvorina, 1885). [in Russian]
8. Smimov S. Drevnerusskiy dukhovnik. [Ancient Russian confessor] ChOIDR, 1913. Kn. 2. R. III. pp. I–VIII [in Russian]
9. Snegirev I. M. Russkie prostonarodnye prazdniki i suevernye obryady: v 2 ch. Ch. 2. [Russian common folk holidays and superstitious ceremonies: in 2 vol.] M.: Sovetskaya Rossiya, 1990. 80 p. [in Russian]
10. Sumtsov N. F. Kulturnye perezhivaniya. [Cultural experiences. (Ukraine)] Kievskaya Starina, 1889. T. 26. № 9. pp. 631–652 [in Ukraine]
11. Tereshchenko A. V. Byt russkogo naroda. [Life of the Russian people] M.: Russkaya kniga, 1999 (Pereizdanie: t. I–IV. M., 1847–1848) [in Russian]
12. Khol S. S. Sbranie statey po pedologii i pedagogike [pod red. N. D. Vinogradovai A. A. Grombakha]. [Collection of articles on pedology and pedagogy] M.: Moskovskoe knigoizdatelstvo, 1912. 444 p. [in Russian]
13. Sheyn P. V. Materialy dlya izucheniya byta i yazyka russkogo naseleniya severo-zapadnogo kraja. [Materials for studying the mode of life and language of the Russian population of the north-western region] T. III. (Belorusskiysbornik). SPb: Tip. Imperatorskoy Akademii Nauk, 1902. 538 p. [in Russian]

Статтю подано до редакції 16.04.2018 р.